

Republic of Zambia
Ministry of Education

LITILICHA
MU LUNDA
MUKANDA WAKULOMBOLA NTAÑISHI
FOMU 1 TEMU 1

Developed by the Curriculum Development Centre

Lusaka

2025

Copyright © Curriculum Development Centre, 2025.

Ñovu zhezhima haniwu mukanda zhidi mumakasa awawenawu awusoneka.

Kwosi chibalu chaniwu mukanda hela chimu chinatweshi kwidishewa cheñi, kuhembewa munzhila yiwunatweshi kwikala waswayi kuwana nakuwidisha cheñi hela kutemeshewa kwacheñi kuzatisha makina amaana amakonu, makina makwawu amboka-mboka, kufwatulewa, kukopewa hela nzhila zhikwawu, chakubula kusambila kwitezheka kudi aka Curriculum Development Centre ku.

Awusonekeli nakuwidisha kudi aka

Curriculum Development Centre

P.O. Box 50092

LUSAKA

ANSONEKI

- 1. Febby. S. Chikunji-Mulenda:** Specialist –Curriculum Development (Lunda)
Curriculum Development Centre; Lusaka.
- 2. Collins Kazhiña:** Teacher,
Zambezi Boarding Secondary School, Zambezi.
- 3. Alex Chipongu:** Teacher,
Katemwa Secondary School, Mwinilunga.
- 4. Milika Chiyuka:** Teacher,
Kawumbu Day Secondary, Zambezi.
- 5. Joshua Kasai:** Teacher,
Chifwafwa Day Secondary school, Ikelenge.
- 6. Majory Makuya:** Teacher,
Chilenga Day Secondary School, Zambezi.
- 7. Davies Sangameya:** Teacher,
Ntambu Day Secondary School, Mwinilunga

1 MAZU ATACHI

Kutachika kwanloñeshelu yayiha yayuma yikutachika kutañishewa mumashikola, yitunakutena mu Chizungu netu Competence Based Curriculum (CBC), mu Lunda netu Yuma Yinakukuhwelelewa atudizi kwilukisha mukutaña kwawu, kunaleti kuhimpika nintañilu yakumwekesha kudiza kwilukisha yuma yamboka yinakukuhwelelewa kudi atudizi, kwesekezha namaana ayaka yamakonu.

Iwu **Mukanda Wakulombola Ntañishi** hamwakutañishila atudizi akulaku dehi amu Fomu 1 Litalicha wunaloñeshewi kwesekezha nayuma hashindamena Competence Based Curriculum yafwilaña kunuñañesha kutaña hela ntañilu nayuma yayeni yamwekanaña mukuhanda.

Yuma yamboka yinakukuhwelelewa atudizi kwilukisha yinasonekewi mumukanda wa Nloñeshelu yayuma yikutañishewaña mumashikola amunu mu Zambia, Zambia Curriculum Framework mu Chizungu, yamu 2023, yinakundami kuyuma yidi imu mumukanda.

Iwu mukanda wunakufwila kukwasha antañishi wenawa kuzata nyidimu yawu kwesekezha nanloñeshelu ya Competence Based Curriculum, hampinji yikunabuli nyikanda yakuzatisha yetezhewa.

Dichi wunakumweshwa kudihana chikupu kwamutayi wanfulumendi weniwu kwakufwila kubula kukolesha nzatilu yawantañishi.

Hela chochu, antañishi anakoleshewi kubombelahu haniyi yuma yinasonekewi muniwu mukanda, kusanda-sanda nakuwana wunsahu nukuzatishahu nzhila zhikwawu zhahachawu nakwila yuma kulonda kumanisha kukala kudi kwezhima kunatweshi kuwanawu munzatilu yanyidimu yawu muniyi nloñeshelu.

Nakuhweleli nami antañishi akuwuzatisha iwu mukanda wakuyikwasha munzhila yayiwahi.

Joel Kamoko (Mr)

Permanent Secretary – Educational Services

MINISTRY OF EDUCATION

2 KUSAKILILA

Iwu Mukanda Wakulombola Ntañishi hamwakutañishila atudizi amu Fomu 1 Litilicha wunasonekewi kuhitila mukuhumañana-humañana nakuhanjeka nanowu ezhima akwatahu makasa hansañu zhamashikola. Kwadiñi kuhumañana nawantu, mazanvu ninyitayi yamboka kulonda kutambula yitoñozhoka yawu hantanjikilu yantañilu yamu Fomu 1 Litilicha nakuyinka nawa mpinji yakushimuna munatoñozhokuwu hela munafwili kumonawu muniwu mukanda. Hakachi kawu hadiñi; Antañishi amumashikola awatudizi anyanya nakulaku dehi, Antañishi kufuma ku mashikola Ansukula na Muñoñi, Mazanvu emenañaku yuma yamboka yatañishewaña mumashikola, Nyitayi yadimena yabula kukundama kunfulumendi nizanvu damatuña akwashaña ituña da Zambia.

Mukukunkulula, nalemeshi nyidimu nikudihana kwawa nkoñi kuchibalu cha Curriculum Development Centre, azatili nañovu nakumona chikupu neyi mudimu wezhima wakundama kukusoneka kwaniwu Mukanda Wakulombola Antañishi wunazatewi nakushika kunsu.

Charles Ndakala (Dr.)

Director- Curriculum Development

MINISTRY OF EDUCATION

YUMA YIDI MUKACHI

ANSONEKI.....	2
1. MAZU ATACHI	3
2. KUSAKILILA	4
3. KULUMBULULA	6
4. MWATELA KUWUZATISHILA IWU MUKANDA	6
5. NZHILA YAKUTAÑISHILAMU YINAFUUKULEWI.....	6
6. CHIKUÑULWILU	7
7. MUTU WANSANŪ: KUWAHA KWA LITILICHA.....	9
8. MUTU WANSANŪ 2: NYICHIDI YA LITILICHA	14
9. MUTU WANSANŪ: MWAZATILANŪ NYIDIMU YA LITILICHA.....	27
10. MUTU WANSANŪ: LITILICHA YAKUSHIMUNA NA KANWA	38
BIBLIOGRAPHY.....	46

3 KULUMBULULA

Iwu Mukanda Wakulombola Antañishi amu Fomu 1 Litilicha wunaloñeshewi nukusonekewa nakashinshi kakeni kulonda kuyikwasha kutañisha zhindizilu zha Lunda muniyi nloñeshelu yinahimpewi. Iwu mukanda anawusoneki kwesekezha nantanjikilu yamu 2023, yazhakutañisha atudizi Lunda yetezhewa, yemena hakumona neyi atudizi anelukishi kwila yuma yinakukuhwelelewawu kuzata.

Mukanda weniwu wunafwili kukehesha kukala kwafuma hakubula kwanyikanda yakuzatisha yetezhewa nakukwasha nawa antañishi nayuma yayeni yakuzatisha, zhakwila nizha kweseka nachi atudizi zhaloñeshewa kweseka nachipimu chawu muntañilu niyuma yinatweshi kukeñekawu.

Wunu mutayi wanfulumendi, weluka kukala kukwinza nakuhimpa nikutachika nloñeshelu yantañilu yayiha yinemeni hakumona neyi atudizi anelukishi yuma yinakukuhwelelewa mudi wena. Kutonda nloñeshelu ya Competence Based Curriculum (CBC) diku kutachika kwachintampu chakuya kumbidi mukulumbulwisha kushikilamu nakulema kwantañilu.

4. MWATELA KUWUZATISHILA IWU MUKANDA

Muniwu mukanda mudi yuma yezhima yatela kutañishewa mu Temu 1 yamu Fomu 1 Litilicha. Hampinji yakuloñesha nakusoneka yuma yakutañisha mundizilu, watela kusakula yuma yalema yiwatela kushinshikahu niyuma hela nyidimu nawa yiwukukeña atudizi kwila hela kuzata hachuma hichuma chinakukuhwelelewawu kwilukisha. Dichi, ndizilu yikwikala hela yinatweshi kwikala nayuma yakubadika hadi chimu yinakukuhwelelewawu atudizi kwilukisha. Hela chochu, watela kutonda chibalu chinatweshi kukeñekewa mpinji yeneni munoyu ndizilu. Cheñi nawa, nyidimu hela zhakwila zhinahanewi hadi chuma hichuma chinakukuhwelelewawu atudizi kwilukisha hiyinafuukulewi kumanishewa mundizilu yimuku. Izhi zhinatweshi kuzatewa mundizilu zhamboka.

NZHILA YAKUTAÑISHILAMU YINAFUUKULEWI

Neyi mukushinshika, kutañisha kwandizilu kwatela kulondela zhinzhila zhamboka zhinasonewi kukutachika kwa silabasi ya Litilicha. Kubombelahu, nzhila zhakutañishilamu zhamboka zhatela kuzatishewa kulonda kukwasha atudizi ezhima kweseka nakukala kwamboka-mboka kunatweshi kuwanawu mukutaña kwawu.

CHIKUÑULWILU

i.	Accordingly.....	Mwatelela
ii.	Adequately.....	Mwawanina
iii.	Analysis.....	Kutoñozhoka na Kusandulula
iv.	Appraising.....	Kushinshika ha nzatilu
v.	Board.....	Bodi
vi.	Categorize.....	Kwambula
vii.	Characteristics.....	Mwekalila chuma
viii.	Chart.....	Chatu
ix.	Coherent.....	Mwatelela
x.	Common noun.....	Chikali Izhina
xi.	Compare.....	kwesekeza
xii.	Content.....	Yinakunjikewi
xiii.	Context.....	Nzhila Muwunakumwena yuma
xiv.	Contrast.....	Kusowashana
xv.	Convincingly.....	Chakumbula Kuzhinoka
xvi.	Correctly.....	Mwaloña
xvii.	Corruption.....	Mazhika Kanwa/Maseleka
xviii.	Creating.....	Kutuña
xix.	Decolonizing.....	Kukusununa
xx.	Definition.....	Kulumbulula Chuma
xxi.	Differentiate.....	Kwambuzhola
xxii.	Discuss.....	Kuhanjeka
xxiii.	Explaining.....	Kulumbulula na Kashinshi
xxiv.	Foundation.....	Chikunku
xxv.	Identifying.....	Kwiluka
xxvi.	Indigenous.....	Maana Amuchihandilu Chawantu
xxvii.	Irony.....	Nkinji
xxviii.	Justifying.....	Kumwekesha Walala
xxix.	Listing.....	Kutanjika
xxx.	Literature.....	Litilicha
xxxi.	Narrative.....	Nshimwinu
xxxii.	Oral Literature.....	Litilicha Yakushimuna na Kanwa
xxxiii.	Outline.....	Kumwekesha Hatooka
xxxiv.	Posters.....	Yinkulishu
xxxv.	Practical Demonstration.....	Nyidimu Yakuzata Nakuyimwekesha
xxxvi.	Project.....	Nyidimu Yakuzata Hampiji Yayilehi
xxxvii.	Proper Noun.....	Izhina Dadeni
xxxviii.	Puzzle.....	Yiipa
xxxix.	Quiz.....	Kunyeñumwisha Woñu
xl.	Relating.....	Kukundamisha

xli.	Satisfactory.....	Mwashikila
xlii.	Similarities.....	Kudifwana
xliii.	Surveying.....	Kukuñuzhola Wunsahu
xliv.	Teaching Points	Yuma Yalema Yakulumbulula Hakutaiñsha
xlv.	Teaching/Learning Aid.....	Yikuyuñulu
xlvi.	Written Assessment.....	Kweseka Kwakusoneka
xlvii.	Written Literature.....	Litilicha Yakusoneka Nakanwa

MUTU WANSAÑU: KUWAHA KWA LITILICHA

Kulumbulula

Zhidi muniwu mutu wansañu;

Iwu mutu wansañu wunakushinshika ha hakuwaha kwa Litilicha. Mumutu wansañu weniwu mudi nawa cheñi nyitu yansañu yanyanya yidi neyi kulumbulula izu da Litilicha, kutoñozhoka na kusanduzhola Litilicha na kutuña mwalumbulukila izu da Litilicha halwawu.

Kwilukisha kwila yuma; Hanyima ya kutaña, atudizi atela;

- Kulumbulula izu da Litilicha
- Kuwana mazu amaha
- Kuhajika mumazavu
- Kulumbulula zinhoshelu zhamboka
- Kwikala na kashinshi munichi chikunku cha ndizilu

Kukoka yitoñozhoka yawa tudizi; Lezhaku atudizi kaheka kalufuchi-lufuchi kakihi

Mazu alema;

- Nkinji
- Yifwanu
- Yifwanisha
- Tushidikilu
- Yishimu
- Tuheka (Twanu)
- Mpanji

i. Mutu wansaño wanyanya1; kulumbulula izu Litilicha

Iwu mutu wansaño wanyanya 1 wunakushinshika hakulumbulula izu Litilicha. Iwu mutu wansaño wukukwasha atudizi kwiluka mwalumbulukila izu litilicha.

Kwilukisha kwila chuma

Kusoneka mwalumbulukila izu Litilicha mwamboka-amboka.

Chipimu chanzatilu chinakuhwelelewi.

Mwalumbulukila izu Litilicha mwamboka-amboka munasonekewi mwaloña.

Yikuyuñulu.

- Nyikanda ya sonekawu mulunda ya mboka-amboka.
- Chati hadi nyenvulu ya mboka-amboka yinakundami ku Litilicha ya kushimuna mukanwa niya kusoneka mu mukanda.

Yuma yalema yakulumbulula ha kutañisha

- Litilicha yekala munyichidi yiyedi,
- Ya kushimuna nakanwa na yakusoneka munyikanda.

Zhakwila atudizi ha kutaña

- Ihulaku atudizi neyi eluka mwalumbulukila izu Litilicha.
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashi kulumbulula Litilicha.
- Lumbululaku mwamboka mwalumbulukila izu Litilicha.
- Lezhaku kadizi wumu hela eyi aweni kusoneka ha bodi.
- Hitulukaku hamu nawa tudizi muyuma yamboka yinashimuniwu mwalumbulukila izu Litilicha dinasonekewi habodi.

Mudimu

- Yilezhi atudizi izu Litilicha kwesekezha na mwadilumbulwilawu ansoneki amboka.

Chipimu chanzafilu chinakuhwelelewi.

Mwalumbulukila Litilicha mwamboka muna lumbululewi mwashikila

- Ha kwila wumoni neyi atudizi anelukishi mwalumbulukila izu Litilicha, yihuli atudizi malwihu amboka-mboka haniwu mutu wansa. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku hampiji yinakutañawu ni hakumanisha.
- Hakachi kanzhila zhiwunatweshi kuzatisha kwesekelamu atudizi hadi, kuyinka mudimu wakuzata hadi mpinji yayilehi, nyidimu yakuzata nakuyimwekesha, kweseka kwakusoneka (yiipa, tunyeñumwisha woñu, malwihu amboka-mboka ni...)

ii. Mutu wansaño wa nyanya 2 ;

Kusanda na kusandulula mwamboka mwalumbulukila izu Litilicha.

Iwu mutu wansaño wanyanya 2, wunakushinshika ha kusanda mwamboka mwalumbulukila izu Litilicha. Iwu mutu wansaño wukukwashaku atudizi kwiluka mwalumbulukila izu Litilicha.

Kwilukisha kwila chuma

Kutoñozhoka nakusanduzhola mwamboka mwalumbulukila izu Litilicha

Chipimu chanzafilu chinakuhwelelewi

Nlumbulwilu zhamboka zhezu Litilicha zhina shinshikewi mwaloña

Yikuyuñulu

- Nyikanda ya sonekawu mu lunda yamboka-amboka.
- Chati hanasonekiwu nlumbulwilu yezu Litilicha kweseka nawa nsoneki amboka-amboka.

Yuma yalema yakulumbulula hakutañisha.

- Kusoneka na kusanduzhola chiyanalumbululiwu izu Litilicha kudi ansoneki amboka-amboka.

Zhakwila atudizi ha kutaña.

Kwesekezha na kwambuzhola chinalumbululiwu Litilicha kwesekezha nawa nsoneki amboka-amboka

- Ihulaku atudizi kwambula chinalumbululiwu izu Litilicha kweseka nawa nsoneki amboka
- Zatishaku chati hanansonekiwu nakulumbulula izu Litilicha kudi ansoneki amboka-amboka.
- Lezhaku kadizi wumu hela eyi aweni kusoneka ha bodi.
- Hitulukaku hamu nawa tudizi munasaduzholiwi izu Litilicha kwesekezha na chinasonekewi.

Mudimu

Sonekaku nakulumbulula izu litilicha munzhila zhiwana kwesekezha

Chipimu chanzatilu chinakuhwelelewi nansonekelu yawansoneki zhanyikanda amboka.

- Nshimwinu yezu Litilicha anayesekezhi nakuyisowashana mwaloña.
- Kwesekezha nakusowashana nlumbulwilo yezu Litilicha kwesekezha nawa nsoneki amboka-amboka.

Zhakuwila atudizi ha kutaña.

Kusanda nakusandulula chikupu mwamboka mwalumbululewa izu Litilicha.

Mudimu

Lezhaku atudizi asandi nakusandulula chikupu mwamboka mwalumbulukila izu Litilicha

Chipimu chanzatilu chinakuhwelelewi.

Nshimwimu zhamboka zha Litilicha anazhisandi na kusandulula chikupu mwatelela.

iii. **Mutu wansaño wa nyanya 3;**

Kutuña munalumbululewi Litilicha.

Kulumbulula.

Iwu mutu wansaño 3, wunakutuña munalumbululewi Litilicha. Iwu mutu wansaño wukukwasha atudizi kwiluka mwakutuñila nlumbulwilu ya Litilicha.

Kwilukisha kwila chuma

Kutuña mwalumbululewa Litilicha kuzatisha mazu awu awenawu.

Yikuyuñulu

- Nyikanda ya sonekawu mulunda yamboka-amboka.
- Makina amaha (phoni, laputopu, tabuleti...)

Yuma yalema yakulumbulula ha kutañishi.

- Mazu aweni atelela kwikala munlumbulwilu ya Litilicha alumbululewi.
- Kuzatisha idimi daloña hakutuña lumbulwilu ya Litilicha.

Zhakuwila atudizi ha kutaña.

- Awani mazu alema alumbululewa Litilichi
- Azatishi mazu alema kutuña nacha kulumbululewa izu Litilicha kuzatisha mazu awu.
- Alezhi kadizi asoneki nlumbululwilu ya Litilicha yi natuñiwu akwawu ha bodi
- Ahanjiki nakuhituluka mulumbulukila zhinasonekewi ha bodi.

Mudimu

Kwesekezha nanochu chiwunalumbululi izu Litilicha, sonekaku na kumwekesha walala weyi mukulumbulula izu Litilicha kuzatisha yitalilu yamboka.

Chipimu chazatilu chinakuhwelelewi

Nlumbulwilu ya Litilicha yilumbululewi mwatelela.

- Hakwila wumoni neyi izu litilicha dinalumbululewi mwatelela, ihulu atudizi malwihu amboka haniwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku ha mpiji yina kutañawu nihakumanisha.
- Hakachi kazhila zhiwunatweshi kuzatisha kwesekelamu atudizi hadi; kuyika mudimu wakuzata ha mpiji wayilehi, nyidimu ya kuzata nakuyimwekesha, kweseka kwakusoneka. (yiipa,tunyeñumwisha woñu, malwihu amboka...).

Mutu wansaño muwih.

Iyi nsaño yinashinshiki hanlumbulwilu ya Litilicha, kusanduzhola mwamboka mwalumbulukila Litilicha kwesekenza nawansoneki amboka-amboka nakutuña nlumbulwilu ya Litilicha.

MUTU WANSAÑO 2: NYICHIDI YA LITILICHA

KULUMBULULA

Zhidi muniwu mutu wansaño.

Iwu mutu wansaño wukunashimuna ha nyichidi ya litilicha. Muniwu mutu wansaño mudi nawa cheñi nyitu ya nsaño nyanya yidi neyi litilicha yakushimuna nakanwa naya kusoneka munyikanda.

Kwilukisha kwila yuma; Mukutaña mwenimu atudizi...

- Alumbululi ha litilicha ya kushimuna na kanwa
- Ahanjeki mumazanvu ha nyichidi ya Litilicha yakushimuna nakanwa
- Awani mazu amaha anakundami ku Litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Kwikala nakashinshi munichi chikunku cha ndizilu.

Kukoka yitoñozhaka ya watudizi

- Kuhosha nkumbu yidi neyi

Zambia yetu

Zambia
ituña detu dadiwahi
Nyichidi yayivulu
Antu wowamu
Isemwa detu dodimu
ituña dawantu aNzambi
antu amawahi

Mazu alema

- nkumbu
- Tuheke
- Yishimu
- Kushindulula
- Yizhila
- Tushidikilu
- Nyikeña

i. MUTU WANSAÑU WANYANYA 1; LITILICHA YA KUSHIMUNA NAKANWA

Kulumbulula

Iwu mutu wansañu wanyanya 1 wunakulumbula Litilicha ya kushimuna nakanwa. Iwu mutu wansañu wukukwashaku atudizi kwikala nakashinshi ka kwiluka Litilicha yakushimuna nakanwa, nikwikala na wukalawenu wakushimuna zhinsañu zhamboka-amboka.

Chimpimu chanzatilu chinakuhwelelewi.

Litilicha yakushimuna mukanwa anayilumbululwi mwaloña.

Zhakuwila atudizi ha kutaña

Atudizi awani Litilicha yakushimuna nakanwa.

Chipimu chanzatilu chinakuhwelelewi

Litilicha yakushimuna nakanwa yinalumbululewi mwaloña.

Yikuyuñulu

- Tumina
- Yisazhi
- Zhiñoma
- Kandimba
- Nkukudimba

Yuma yalema ya kulumbulula hakutaña

- Litilicha yakushimuna nakanwa yekala munyichi yayivulu.
- Nkumbu, tumina, nyikunyi, tuheka, yisela yishimu...

Zhakwila atudizi hakutaña

- Ihulaku atudizi alumbululi Litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Zatifshaku yikuyuñulu yikukwashiku kulumbulula Litilicha yakushimuna nakanwa.
- Lumbululaku mwamboka mwalumbulukila Litilicha ya kuhosha nakanwa.
- Hitulukaku hamu nawa tudizi muyuuma ya mboka yinashimuni mwalumbulukila Litilicha yakushimuna nakanwa yina sonekewi habodi. Sonekaku ha bodi yuma yina shimuniwu aweni atudizi.

Mudimu: Shakamishaku atudizi mumazavu ahanjeki ha nyichidi yamboka ya Litilicha ya kushimuna nakanwa.

Atudizi asoneki nyichidi ya litilicha yakuhosha mukanwa yitanu.

Chimpimu chanzatilu chinakuhwelelewi.

Litilicha yakushimuna nakanwa yina lumbululewi mwashikila.

- Hakwila wumoni neyi atudizi anelukishi mwalumbulukila Litilicha yakushimuna nakanwa, yihuli atudizi malwihu amboka-mboka haniwu mutu wansaño.
- Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku hampiji yinakutaña nihakumanisha.

- Hakachi kazhila yiwunatweshi kuzatisha kwesekelamu atudizi hadi, kuyika mudimu wakuzata hadi mpiri yayilehi, nyidimu yakuzata na kuyimwekesha, kweseka kwa kusoneka (yipapilu, kunyeñumwisha woñu, malwihu amboka-mboka.)

Zhakwila atudizi hakutaña.

- Ihulaku atudizi awani Litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Zatishaku yikuyuñulu yikuyikwasha atudizi kuwana Litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Shakamishaku atudizi mu mazavu nakuyilezha ahanjeki ha Litilicha yakushimuna nakanwa.
- Hezavu dezhiba hafumi ñimeni wumu yalumbululi yuuma yinahanjekewi.
- Ntañishi ololi munahanjekiwu atudizi mumazavu.

Chimpimu chanzatilu chinakuhwelelewi

Litilicha yakushimuna nakanwa yinawanewi mwaloña.

- Hakwila wumoni neyi atidizi anatweshi kuwana Litilicha yakuhosha mukanwa, yihuli atudizi malwihu amboka-mboka ha niwu mutu wansaño.
- Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku hampiji yakutaña ni hakukumisha.
- Hakachi kazhila yiwunatweshi kuzatisha kwesekelamu atudizi hadi, kuyika mudimu wakuzata hampiji yayilehi, nyidimu yakuzata na kuyimwekesha, kweseka kwakusoneka (yipapilu, tunyeñumwisha woñu, malwihu amboka-amboka...)

Zhakwila atudizi ha kutañu

- Atudizi ambuli Litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwasha kwambula Litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Ambuzholaku Litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Lezhaku kadizi wumu hela ayedi ashimuni munambwilewi Litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Ntañishi alezhi atudizi awana amwekeshi Litilicha ya kushimuna na kanwa kuhitila mu tumina, nkumbu, yisela,...
- Hitulukaku hamu nawatudizi muyuma yamboka yinashimuniwu mwambukila Litilicha ya kushimuna nakanwa.

Mudimu

- Atudizi atuñi nakumwekesha nkumbu, kamina, kaheka hela chisela.

Chimpimu chanzatilu chinakuhwelelewi

Litilicha ya kushimuna nakanwa yinambuzholewi mwaloña.

- Hakwila wumoni neyi atudizi aneluki kwambula Litilicha ya kushimuna nakanwa, yihulu malwihu amboka haniwu mutu wansaño.
- Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku ha mpiji yinakutañawu ni hakumanisha.
- Hakachi ka zhila zhiwunatweshi kuzatisha kwesekelamu atudizi hadi, kuyika mudimu wakuzata hadi mpiji yayilehi, nyidimu ya kuzata nakuyimwekesha, kweseka kwakwila (kwimba tumina, kuhosha zhi nkumbu, kushimuna tukeka/twanu...)

Zhakwila atudizi ha kutaña

- Kumwesha hatooka mwekalila Litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Atudizi amwekeshi hatooka mwekalila Litilicha ya kushimuna ha kanwa.
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashi kumwekesha hatooka mwekalila Litilicha yakushimuna nakanwa.
- Mwekeshaku hatooka mwekalila Litilicha yakushimuna na kanwa
- Hitulukaku hamu nawa tudizi nakumwekesha hatooka mwekalila Litilicha yakushimu nakanwa.

Mudimu

Atudizi amwekeshi hatooka mwekalila Litilicha ya kushimuna nakanwa.

Chimpimu chanzatilu chinakukuhwelelewa

Kumwekesha mwekalila litilicha ya kushimuna nakanwa munalumbululewi mwaloña.

- Hakwila wumoni neyi atudizi anamwekeshi hatooka mwekalila litilicha ya kushimuna nakanwa, yihuli atudizi malwihu amboka haniwu mutu wansaño.

- Anukaku neyi kweseka kweniku kunateli kwikalaku ha mpiji yina kutañawu ni hakumanisha.
- Hakachi ka zhila zhiwunatweshi kwesekelamu atudizi kumwekesha hatooka mwekalila Litilicha ya kuhosha nakanwa hadi mpiji yayilehi, nyidimu ya kuzata nakuyimwekesha yidi neyi; nkumbu, tumina, yisela; twanu/tuheka...

Zhakwila atudizi ha kutaña

- Kulumbulula na kashinshi Litilicha ya kushimuna na kanwa.
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashi kulumbulula na kashinshi Litilicha ya kushimuna na kanwa. Ntañishi anonuhu atudizi amu ashimuni na kashinshi ha Litilicha ya kushimuna na kanwa.
- Ololaku nshimwinu na kashinshi ha Litilicha yinashimuniwu atudizi.

Mutu wansaño muwih.

Muniwu mutu wansaño wunataleña ha kulumbulula Litilicha ya kushimuna nakanwa, kwambuzhola Litilicha ya kushimuna nakanwa ni kulumbulula na kashinshi Litilicha

ii. **Mutu wansaño wanyanya 2; Litilicha ya kusoneka munyikanda**

Kulumbulula

Iwu mutu wansaño wanyanya 2 wuna kushinshika ha kulumbulula Litilicha ya kusoneka mu nyikanda. Litilicha yakusoneka munyikanda yekala muyedi, yakulumbisha ni yakumbula kulumbisha. Iwu mutu wansaño wukukwasha atudizi kwiluka mwalumbulukila Litilicha ya kusoneka mu nyikanda.

Kwilukisha kwila chuma

Kusoneka mwalumbuluka Litilicha yakusoneka munyikanda

Chimpimu chanzatilu chinakuhwelelewi

Litilicha yakusoneka munyikanda yinalumbululewi mwashikila

Yikuyuñulu

- Nyikanda
- KOMPIYUTA

- Mafoni
- Makazini
- Yipapilu ya wakambansaño

Yuma yalema yakulumbulula hakutañisha.

Litilicha yakusoneka munyikanda yekala munyichidi yiyedi

- Yakulumbisha
- Niyakubula kulumbisha

Zhakwila atudizi hakutaña

- Ihulaku atudizi neyi eluka mwalumbulukila Litilicha yakusoneka.
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashi kulumbulula Litilicha yakusoneka.
- Lumbululaku mwamboka mwalumbulukila Litilicha yakusoneka.
- Ntañishi hela atudizi asoneki ha bodi mwalumbulikila Litilicha yakusoneka munyikanda.
- Hitulukaku hamu nawa tudizi muyuma yamboka yinashimwinewi Litilicha yakusoneka munyikanda yina sonekewi habodi.

Mudimu

Atudizi alumbululi Litilicha yakusoneka munyikanda

Chimpimu chanzatilu chinakuhwelelewi

Litilicha yakusoneka anayilumbululi mwashikila

- Hakwila wumoni neyi atudizi anelikushi mwalumbulukila Litilicha yakusoneka munyikanda, yihuli malwihu amboka haniwu mutu wansaño.
- Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku ha mpiji yinakutañawu ni hakukumisha.
- Hakachi kazhila zhiwunatweshi kuzatisha kwesekelamu atudizi, hadi kuyika mudimu wakuzata hampiji yayilehi mwalumbulukila Litilicha yakusoneka munyikanda (yakulumbisha ni yakumbula kulumbisha).

Zhakwila atudizi hakutaña

- Ihulaku atudizi neyi eluka mwalumbulukila Litilicha yakusoneka munyikanda.
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashaku kwiluka Litilicha yakusoneka munyikanda.

- Lumbululaku mwamboka mwakwilukila Litilicha yakusoneka munyikanda.
- Hitulukaku hamu nawa tudizi muyuma ya mboka-amboka yinamwekeshi mwakwilukila Litilicha yakusoneka.

Mudimu

Yilezhi atudizi amwekeshi litilicha yakusoneka munyikanda

Chimpimu chanzatilu chinakuhwelelewi

Litilicha yakusoneka munyikanda yinelukishewi mwaloña.

- Hakwila wumoni neyi litilicha yakusoneka munyikanda yinelukishewi mwaloña, yihuli atudizi malwihu amboka-amboka haniwu mutu wansaño.
- Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku ha mpiji yina kutaño hela hakukumisha.
- Ha kachi ka zhila zhiwunatweshi kwesekelamu atudizi hadi, kuyika mudimu wakuzata hadi mpiji ya yilehi, nyidimu ya kuzata na kuyimwekesha, kweseka kwakusoneka.

Zhakwila atudizi ha kutaña.

- Kwambuzhola nyichidi ya litilicha ya kusoneka munyikanda.
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashiku kwambuzhola nyichidi ya Litilicha ya kusoneka mu nyikanda.
- Lumbululaku mwakwambwila nyichidi ya Litilicha ya kusoneka munyikanda.
- Yambuli atudizi mu mazavu ambuzholi nyichidi ya Litilicha ya kusoneka.
- Atudizi amwekeshi mwanambwiliwu nyichidi ya Litilicha ya kusoneka.

Mudimu

Sonekaku chambu chidi ha Litilicha ya kulumbisha ni yakumbula kulumbisha.

Chimpimu chanzatilu chinakuhwelelewi.

Nyichidi ya Litilicha ya kusoneka mu nyikanda anayambuzholi mwaloña.

- Ha kwila wumoni neyi atudizi anelukishi kwambuzhola nyichidi ya Litilicha ya kusoneka munyikanda, yihuli malwihu amboka-amboka haniwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku ha mpiji yinakutañawu niha kumanisha.
- Hakachi ka zhila zhiwunatweshi kuzatisha kwesekelamu atudizi hadi, kuyika mudimu ya kuzata hadi mpiji yayilehi, nyidimu ya kuzata nakuyimwekesha,

kweseka kwa kusoneka (yiipa, tunyeñumwisha woñu, malwihu amboka-mboka...)

Zhakwila atudizi ha kutaña

- Ihulaku atudizi amwekeshi hatooka chekala Litilicha ya kusoneka munyikanda.
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashiku kwidisha hatooka chekala Litilicha ya kusoneka munyikanda.
- Lumbululaku mwamboka mwalumbulukila Litilicha ya kusoneka munyikanda.
- Lezhaku atudizi hela eyi aweni kusoneka habodi.
- Hitulukaku hamu nawa tudizi muyuma yamboka yinashimuniwu mwekalila Litilicha ya kusoneka munyikanda yinasonekewi habodi.

Mudimu.

Lumbululaku muwihhi nakumwekesha hatooka chekala Litilicha ya kusoneka munyikanda.

Chimpimu chanzatilu chinakuhwelelewi.

Chekala Litilicha ya kusoneka munyikanda chinamwekeshewi hatooka.

- Hakwila umoni neyi atudizi anamwekeshi mwekalila Litilicha ya kusoneka munyikanda hatooka, yihuli malwihu amboka-mboka haniwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku ha mpiji yinakutañawu ni hakumanisha.
- Hakachi kazhila zhiwunatweshi kuzatisha kwesekelamu atudizi hadi, kuyika mudimu wakuzata hadi mpiji yayilehi, nyidimu ya kuzata na kuyimwekesha, kweseka kwa kusoneka (yiipa, tunyeñumwisha woñu, malwihu amboka-mboka...).

Zhakwila atudizi ha kutaña

- Ihulaku atudizi kulumbulula nakashinshi Litilicha yakusoneka munyikanda.
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashaku kulumbulula Litilicha yakusoneka munyikanda.
- Lumbululaku nakashinshi mwamboka mwalumbulukila Litilicha ya kusoneka munyikanda.

- Lezhaku atudizi ekali ayedi-ayedi alumbululi nakashinshi Litilicha yakusoneka munyikanda.
- Atudizi amu alumbululi nakashinshi mwalumbulukila Litilicha ya kusoneka munyikanda.
- Hitulukaku hamu nawa tudizi muyuma yina lumbululiwu nakashinshi mu Litilicha ya kusoneka mu nyikanda.

Mudimu

Kuhitila mukuzatisha yitalilu, lumbululaku na kashinshi Litilicha ya kusoneka mu nyikanda.

Chimpimu chanzatilu chinakuhwelelewi

Litilicha ya kusoneka munyikanda yina lumbululewi mwashikila.

iii. **Mutu wansañu wanyanya 3;**

Chambu na kudifwana chekala ha litilicha ya kushimuna na kanwa ni yakusoneka mu nyikanda.

Kulumbulula

Iwu mutu wansañu wanyanya 3 wunakushimuna hachambu ni kudifwana cha Litilicha ya kushimuna nakanwa ni ya kusoneka munyikanda. Iwu mutu wansañu wukukwashaku atudizi kwiluka mwambukila ni mwadifwanina litilicha ya kushimuna na kanwa ni yakusoneka mu nyikanda.

Kwilukisha kwila chuma

Kwesekezha na kusowashana litilicha ya kushimuna na kanwa ni yakusoneka munyikanda.

Chimpimu chanzatilu chinakukuhwelelewa

Yambu ni kudifwana chekala mu litilicha ya kushimuna na kanwa ni ya kusoneka mu nyikanda yinalumbululewi mwateleta.

Yikuyuñulu

- Nyikanda yasonekawu mu lunda yamboka.
- Laputopu
- Foni

- Tundimba
- Yisazhi...

Yuma yalema yakulumbulula ha kutañisha

Yuma yadifwana hadi litilicha yamu nyikanda na yakushimuna nakanwa:

- Yezhima yashimunaña nsañu.
- Mwezhima mwekala nsañu ya kulumbisha ni yakumbula kulumbisha.
- Yezhima yahembaña chisemwa.
- Yezhima ya dizishaña maana...
- Yanukishaña Yuma yamwekanaña muchihandilu cha wantu.
- Yakwashanaña kulezha antu maana amaha.

Mwambukila litilicha yakusoneka munyikanda na yakushimuna mukanwa.

- Litilicha ya kusoneka munyikanda hiyahipikañaku, ilañu ya kushimuna nakanwa yahipikaña ha kuvula kwamafuku.
- Litilicha yakushimuna nakanwa yendaña swayi.
- Litilicha ya kusoneka munyikanda ya hembraña nsañu ha mpiji ya yilehi.
- Litilicha yakusoneka munyikanda ayilukaa kudi antu aneluki kutaña. Ilaña yakushimuna nakanwa ayilukaña kudi antu ezhima.
- Litilicha yakusoneka munyikanda antu adizaña awenawu ha kuyitaña.

Zhakwila atudizi ha kutaña

- Ihulaku atudizi awani chambu chekala ha Litilicha ya kushimuna nakanwa naya kusoneka mu nyikanda.
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashi kwambula Litilicha ya kushimuna nakanwa naya kusoneka munyikanda.
- Tenaku zhinzhila zhitanu- zhitanu zhinakulumbulula mwadifwanina ni mwambukila litilicha yakushimuna nakanwa ni yakusoneka munyikanda.
- Zatishaku malwihu wesekezhi nakutala neyi atudizi anakwati yuma yinadiziwu.

Mudimu

Sonekaku zhinzhila zhitanu-zhitanu mwadifwanina ni mwambukila litilicha yakushimuna nakanwa ni yakusoneka munyikanda.

Chipimu chanzatilu chinakuhwelelewi.

Mwadifwanina ni mwalumbulukila litilicha ya kushimuna nakanwa ni ya kusoneka munalumbululewi mwatelela.

- Hakwila wumoni neyi atudizi aneluki kufwanisha ni kwambula ha litilicha yakushimuna na kanwa ni yakusoneka munyikanda, yihuli atudizi malwihu amboka-mboka haniwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku hampiji yinakutañawu ni hakukumisha.
- Hakachi kanzhila zhiwunatweshi kuzatisha hakwesekelamu atudizi hadi, kuyika mudimu wakuzata hadi mpiji yayilehi, nyidimu yakuzata na kuyimwekesha, kweseka kwakusoneka(yiipa, tunyeñumwisha woño, malwihu amboka- mboka ni ...)

Zhakwila atudizi hakutaña

- Ihulaku atudizi atanjiki kudifwana nachambu chidi mu Litilicha ya kushimuna nakanwa ni ya kusoneka munyikanda.
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashi kutanjika kudifwana nachambu chidi ha litilicha ya kushimuna nakanwa niya kusoneka munyikanda.
- Lezhaku atudizi ahanjeki ha Chambu ni kudifwana kwa litilicha yakushimuna na kanwa ni ya kusoneka munyikanda mumazavu awu.
- Atudizi enzi na kulumbulula ha yuma yinahanjekiwu mumazavu hadi chambu ni kudifwana kwa litilicha ya kushimuna na kanwa ni ya kusoneka munyikanda .
- Hitulukaku mu mudimu hamu nawa tudizi ha chambu ni kudifwana kwa litilicha yakushimuna na kanwa ni ya kusoneka munyikanda.

Mudimu.

Sonekaku yuma yisantu-yisantu mwadifwanina ni mwambukila litilicha yakushimuna na kanwa ni yakusoneka munyikanda.

Chipimu chanzatilu chinakuhwelelewi

Mwadifwana nichambu cha litilicha ya kushimuna na kanwa ni yakusoneka munyikanda yinasonekewi mwatelela.

- Hakwila wumoni neyi atudizi anasonekii mwadifwana nachambu cha litilicha yakushimuna na kanwa ni ya kusoneka munnyikanda, yihuli atudizi malwihu amboka-mboka ha niwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku hampiji yinakutañawu ni hakumanisha.
- Hakachi kanjila zhinatweshi kuzatisha kwesekelemu atudizi hadi; kuyinka mudimu wakuzata mpiji yayilehi, nyidimu yakuzata na kuyimwekesha, kweseka kwakusoneka (yiipa, tunyeñumwisha woño, ni malwihu amboka-mboka ni...).

Zhakwila atudizi hakutaña

- Ihulaku atudizi ashimuni kulema mwalemna Litilicha ya kushimuna nakanwa niyakusoneka munyikanda.
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashi kulumbulula kulema mwalemna Litilicha ya kushimuna nakanwa ni yakusoneka munyikanda.
- Lezhaku atudizi ahemi chisela ha kulema mwalemna Litilicha ya kushimuna nakanwa ni ya kusoneka munyikanda.

Mudimu

Sonekaku yuma yitanu yinakumwekesha kulemesha mwalemna Litilicha ya kushimuna nakanwa ni ya kusoneka munyikanda.

Chimpimu chanzatilu chinakuhwelelewi

Kulema kwa Litilicha yakushimuna nakanwa niyakusoneka munyikanda ku nalemeshewi mwashikala.

- Hakwila wumoni neyi atudizi aneluki kulema nakulemeshewa kwa Litilicha yakushimuna na kanwa ni ya kusoneka munyikanda, yihuli atudizi malwihu amboka-amboka haniwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku hampiji yinakutañawu ni hakumanisha.
- Hakachi ka nzihila yiwunatweshi kwesekelamu atudizi hadi, kuyika mudimu wakuzata hampiji yayilehi, nyidimu yakuzata na kumwekesha, kweseka

kwakusoneka (yiipa, tunyeñumwisha woñu, malwihu amboka-amboka, ni...).

Kusoneka mutu wansañu muwih

Iwu mutu wansañu 3 washinshikaña ha chambu ni mwadifwanina Litilicha ya kushimuna nakanwa niyakusoneka munyikanda. Washinshika nawa hakulema kunalemeshewi Litilicha yakuhosha nakanwa hamu na Litilicha yakusoneka munyikanda.

MUTU WANSAÑU: MWAZATILAÑA NYIDIMU YA LITILICHA

Kulumbulula

Iwu mutu wansañu wunakushinshika mwazatikilaña nyidimu ya litilicha. Mu mutu wansañu mwenimu mudi nyitu ya nsañu yanyanya yiyedi yidi neyi mwazatikilaa litilicha ya kushimuna nakanwa ni yakusoneka munyikanda.

Kwilukisha kwila yuma; atudizi:

- Amwekeshi hatooka mwazatikilaña litilicha ya kushimuna nakanwa ni yakusoneka munyikanda.
- Kuwana mazu amaha
- Kuhanjeka mu mazavu
- Alumbululi mwazatikilaña litilicha ya kushimuna nakanwa ni yakusoneka munyikanda.
- Amwekeshi kashinshi ka mwazatikilaña litilicha ya kushimuna nakanwa ni yakusoneka munyikanda.

Kukoka yitozhoka yawatudizi; zatishaku mwevulu wudiwezhima watela kuzatishawu atudizi kulonda alumbululi zhinaku mwekana.

Mazu alema

- Tuheka/twanu
- Tumina

- Yishimu
- Tukasa madimi
- Kushimununa
- Nshimwinu
- Nkinji
- Tushidikilu
- Nkumbu
- Yisela
- Nyikunyi

i. Mutu wansaño wanyanya 1; Mwazatilaña litilicha ya kushimuna nakanwa

Iwu mutu wansaño wanyanya 1 wunakushinshika ha mwazatilña Litilicha ya kushimuna nakanwa. Iwu mutu wansaño wukukwashaku atudizi kwikala nakashinshi ka kwiluka mwazatikilaña Litilicha ya kushimuna na kanwa yidi neyi zhinkumbu, tumina, tuheka, tukasa madimi...

Kwilukisha kwila chuma

Kumwekesha hatooka mwazatikilaña Litilicha ya kushimuna nakanwa

Chimpimu

Mwazatikilaña Litilicha ya kushimuna nakanwa munasonekewi mwaloño.

Yikuyuñulu

- Nyikanda ya sonekawu mulunda ya mboka
- Yisanzhi
- Chati
- Foni
- Lapitopu
- Makunkudimba
- Tudimba
- Mpwita

Yuma ya lema ya kulumbulula hakutaña

- Atiyañani mwashikila
- Kuditiyilila wumu namukwawu

- Kudanukisha wumu na mukwawu

Zhakwila atudizi ha kutaña

- Ihulaku atudizi asoneki zhizhila mwazatikilaña Litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashiku kulumbulula mwazatikilaña Litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Lumbululaku mwamboka mwazatikilaña Litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Hitulukaku hamu nawatudizi muyuma yamboka mwazatikilaña litilicha ya kushimuna nakanwa.

Mudimu

Sonekaku yuma yitanu mwazatikilaña litilicha ya kushimuna na kanwa.

Chipimu chanzatilu chinakuhwelelewi

Mwazatikilaña litilicha ya kushimuna nakanwa muna sonekewi mwaloña.

- Hakwila wumoni neyi mwazatikilaña litilicha ya kushimuna nakanwa muna sonekewi mwaloña, yihuli atudizi malwihu amboka-amboka ha niwu mutu wansaño.
- Hakachi kazhila zhiwunatweshi kuzatisha kushimuna nachu litilicha ya kushimuna nakanwa kudi atudizi hadi; kuyika mudimu wakuzata hadi mpiji ya yilehi, nyidimu ya kuzata na kuyimwekesha, kweseka kwa kusoneka.

Zhakwila atudizi ha kutaña; atudizi

- Alumbululi nakashinshi mwazatikilaña litilicha ya kushimuna nakanwa mu yuma ya mwekanaña muchihadilu cha wantu yidi neyi, (kuhimpika kwa muluzwizwu, kuseluzhola, mazhika kanwa...)
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashi kulumbulula mwazatikilaña Litilicha ya kushimuna nakanwa mu yumaya mwekanaña muchihadilu chawantu.
- Hitulukaku hamu nawatudizi muyuma ya mboka yidi nakutala mwazatikilaña Litilicha ya kushimuna nakanwa kukwashaku kulumbulula yuma yamwekanaña chakukasumwisha muchihadilu chawantu.

Mudimu

Ambulaku atudizi mu mazavu, atuñina kwimba kamina kanakundami kuyuma yakukashimwisha yina kumwekana muchihadilu chawantu.

Chipimu chanzatilu chinakuhwelelewi

Nzatishilu ya litilicha ya kushimuna nakanwa mukutwisha kulumbulwilamu yuma yina kumwekana mu chihadilu cha wantu yina lumbululewi na kashinshi.

- Hakwila wumoni neyi atudizi aneluki mwakuzatishila litilicha ya kushimuna nakanwa na kukañeshelamu yuma yakala yina kumwekana muchihadilu cha wantu, yihuli atudizi malwihu amboka-amboka ha niwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatwishi kwikalaku ha mpiji yina kutañawu ni hakukumishi.
- Hakachi ka zhila zhiwukutwisha kuzatisha kwesekelamu atudizi hadi, kuyinka mudimu wakuzata hadi mpiji yayilehi, nyidimu ya kuzata nakuyimwekesha, kweseka kwakusoneka.

Zhakwila atudizi ha kutaña; atudizi:

- Alumbululi nakashinshi mwazatikilaña Litilicha ya kushimuna nakanwa muyuma ya mwekanaña muchihadilu cha wantu yidi neyi, (kuhipika kwa muluzwizwu, kuseluzhola, mazhika kanwa...)
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashi kulumbulula mwazatikilaña Litilicha ya kushimuna nakanwamu yuma yamwekanaña muchihadilu cha wantu.
- Hitulukaku hamu nawatudizi mu yuma yamboka yinakutala mwazatikilaña Litilicha ya kushimuna na kanwa kukwashaku kulumbulula yuma yamwekanaña chakukasumwisha muchihadilu cha wantu.

Mudimu

Ambulaka atudizi mu mazavu atuñi nakwimba tumina tunakundami kuyuma yinakumwekana muchihadilu cha wantu.

Chipimu chanzatilu chinakuhwelelewi

Nzatishilu ya litilicha ya kushimuna nakanwa mukutweshwa kulumbulwilamu yuma yina kumwekana mu chihandilu cha wantu munalumbululewi na kashinshi.

- Hakwila wumoni neyi atudizi aneluki mwakuzatishila litilicha ya kushimuna nakanwa na kukañeshelamu yuma yakala yina kumwekana muchihadilu chawantu, yihulu atudizi malwihu amboka ha niwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku ha mpiji yina kutañawu ni hakukumishi.
- Hakachi ka zhila zhiwukutweshwa kuzatisha kwesekelamu atudizi hadi, kuyika mudimu wakuzata hadi mpiji ya yilehi, nyidimu ya kuzata nakuyimwekesha, kweseka kwa kusoneka.

Zhakwila atudizi hakutaña

- Ihulaku atudizi mwazatikilaña litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashi kwiluka mwazatikilaña litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Lumbululaku mwamboka mwazatikilaña Litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Lezhaku atudizi ashakami mu mazavu a hanjeki nakumwekesha mwazatikilaña Litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Mumazavu awu mufumi ñimeni wumu alumbululi mwana hanjekiwu ha mwazatikilaña litilicha ya kushimuna nakanwa.

Mudimu

Sonekaku yuuma yitanu mwazatikilaña Litilicha yakushimuna nakanwa.

Chipimu chanzatilu chinakuhwelelewi

Mwazatililaña litilicha ya kushimuna nakanwa muna sonekewi mwaloña.

- Hakwila wumoni neyi atudizi aneluki mwazatikilaña litilicha yakushimuna nakanwa, yihuli atudizi malwihu amboka ha niwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku ha mpiji yinakutañawu nihakumanisha.

- Hakachi kanzhila zhiwunatweshi kuzatisha kwesekelamu atudizi hadi, kuyika mudimu wakuzata hadi mpiji yayilehi, nyidimu ya kuzata nakuyimwekesha hamu ni kweseka kwaku soneka.

Zhakwila atudizi ha kutaña

- Mwekeshaku walala wekala mwazatikilaña Litolicha ya kushimu nakanwa.
- Zatifshaku yikuyuñulu yikukwashi kumwekesha walala mwazatikilaña Litolicha ya kushimuna nakanwa.
- Atudizi ayi mu mazavu ahanjeki nakumwekesha walala wekala mu Litolicha ya kushimuna mukanwa.
- Añimeni amu mazavu alumbululi mwanahanjekeliwu.
- Ntañishi ehuli atudizi malwihu amboka-mboka nakwiluka neyi atudizi anakwafi yuma yana diziwu.

Mudimu

Atudizi amwekeshi walala wa mwazatikilaña Litolicha ya kushimuna nakanwa kuhitila mu kachisela.

Chimpimu chanzatilu chinakuhwelelewi

Walala wa mwazatikilaña Litolicha ya kushimuna nakanwa muna mwekeshewi mwashikila.

- Hakwila wumoni neyi atudizi ana mwekeshi walala wa mwazatikilaña litolicha ya kushimuna na kanwa, yihuli atudizi ma lwiwu amboka haniwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku ha mpiji yina kutañawu ni hakukumisha.
- Hakachi kanzhila zhiwunatweshi kuzatisha kweselamu atudizi hadi, kuyika mudimu wakuzata ha mpiji ya yilehi, nyidimu ya kuzata nakuyimwekesha, kweseka kwa kusoneka.

Zhakwila atudizi ha kutaña; atudizi

- Alumbululi nakashinshi mwazatikilaña litilicha yakushimuna nakanwa mu yuma ya mwekanaña muchihadilu cha wantu yidi neyi, (kuhipa kwa muluzwinzwo, kuseluzhola, mazhikakanwa...)
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashi kulumbulula mwazatikilaña litilicha ya kushimuna nakanwa muyuma yamwekanaña muchihadilu cha wantu.
- Hitulukaku hamu nawatudizi muyuma ya mboka yidi nakutala mwazatikilaña litilicha ya kushimuna nakanwa kukwashaku kulumbulula yuma yamwekanaña chakukasumwisha muchihadilu chawantu.

Mudimu

Kuyambula mu mazavu atuñi nakwimba kamina ka nakudami kuyuma yina kumwekana muchihadilu cha wantu.

Chipimu chanzatilu chinakuhwelelewi

Nzatishilu ya Litilicha ya kushimuna nakanwa mukutwasha kulumbulwilamu yuma yinakumwekana mu chihandilu cha wantu yinalumbululewi na kashinshi.

- Hakwila wumoni neyi atudizi aneluki mwakuzatishila Litilicha ya kushimuna na kanwa na kukañeshelamu yuma yakala yina kumwekana muchihadilu chawantu , yihuli atudizi malwihu amboka ha niwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku ha mpinji yina kutañawu ni hakukumishi.
- Hakachi ka nzhila zhiwukutwasha kuzatisha kwesekelamu atudizi hadi, kuyinka mudimu wakuzata hadi mpinji yayilehi, nyidimu ya kuzata na kuyimwekesha, kweseka kwa kusoneka.

ii. Mutu wansaño wanyanya 2; Mwazatikilaña Litilicha ya kusoneka munyikanda.

Iwu mutu wansaño wayanya 2, wunakushinshika ha kumwekesha hatooka mwazatikilaña Litilicha ya kusoneka mu nyikanda. Iwu mutu wansaño wukukwashaku atudizi kwiluka kumwekesha hatooka mwazatikilaña Litilicha ya yakusoneka munyikanda.

Kwilukisha kwilayuma; atudizi

- Amwekeshi hatooka mwazatikilaña Litilicha ya kusoneka munyikanda.

Chipimu chanzatilu chinakuhwelelewi;

Mwazatikilaña Litilicha yakusoneka munyikanda munasonekewi mwawanina.

Yikuyuñulu

- Nyikanda
- Lapitopu
- Yimpapilu ya kamba nsañu
- Foni
- Makazini...

Yuma yalema yakulumbulula ha kutañisha

- Litilicha ya kusoneka munyikanda yekala muyedi
- Yakulumbisha yidi neyi tuheka ni yakumbula ku lumbisha yidi neyi yipapilu ya kamba nsañu

Zhakwila atudizi ha kutaña

- Ihulaku atudizi amwekeshi mwazatikilaña Litilicha yakusoneka munyikanda.
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashiku ku mwekesha hatooka mwazatikilaña Litilicha yakusoneka munyikanda.
- Lumbululaku mwakumwekeshela hatooka mwazatikilaña Litilicha ya kusoneka munyikanda.
- Atudizi ayi mumazavu ahanjeki nakumwekesha hatooka mwazatikilaña Litilicha ya kusoneka munyikanda.
- Hitulukakumu nawa tudizi nakutala kumwekesha hatooka mwazatikilaña Litilicha ya kusoneka munyikanda.

Mudimu

Atudizi asoneki nakumwekesha yuma yitanu mwazatikilaña Litilicha ya kusoneka munyikanda.

Chipimu chanzatilu chinakuhwelelewi

Mwazatikilaña Litilicha yakusoneka munyikanda munasonekewi mwawanina.

- Hakwila wumoni neyi mwazatikilaña Litilicha yakusoneka munasonekewi mwawanina, yihuli atudizi malwihu haniwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku hampinji yinakutañawu nihakumanisha.
- Hakachi kanzhila zhiwunatweshi kuzatisha kwesekelamu atudizi hadi, kuyinka mudimu wakuzata hadi mpinji yayilehi, nyidimu yakuzata na kuyimwekesha, kweseka kwakusoneka.

Zhakwila atudizi hakutaña.

- Ihulaku atudizi alumbululi nakashinshi mwazatikilaña Litilicha ya kusoneka munyikanda
- Zatifishaku yikuyuñulu yikukwashi kulumbulula nakashinshi mwazatikilaña Litilicha yakusoneka munyikanda.
- Lumbululaku nakashinshi mwamboka mwazatikilaña Litilicha ya kusoneka munyikanda
- Atudizi ayi mumazavu nakusanduzhola nakashinshi mwazatikilaña Litilicha yakusoneka munyikanda.
- Añimeni amumazavu enzi kumbidi nakulumbulula yuma yina hanjekiwu mumazavu awu.
- Hitulukaku hamu nawa tudizi muyuma yamboka yinahanjekiwu mumazavu awu.

Mudimu.

Lumbululaku nakashinshi mwazatikilaña Litilicha yakusoneka munyikanda kuhitila muyitalilu.

Chipimu chanzatilu chinakuhwelelewi;

Mwazatikilaña litilicha ya kusoneka munyikanda munalumbululewi mwawanina nakashinshi.

- Hakwila wumoni neyi atudizi anelukishi mwazatikilaña Litilicha ya kusoneka munyikanda, ihulaku atudizi malwihu amboka haniwu mutu

wansaño. Anukaku neyi kweseka kweiniku ku natweshi kwikalaku ha mpiji yinakutañawu hela hakumanisha.

- Hakachi kanzhila zhiwunatweshi kuzatisha kwesekelamu atudizi hadi, kuyinka mudimu wakuzata hadi mpinji yayilehi, nyidimu yakuzata nakuyimwekesha, kusoneka kweseka (yiipa, tunyeñumwisha woño, amboka ni...).

Zhakwila atudizi hakutaña;

- Mwekeshaku walala mwazatikilaña Litolicha yakusoneka munyikanda.
- Zatishaku yikuyuñulu kumwekesha walala mwakuzatishila Litolicha yakusoneka munyikanda.
- Lumbululaku mwamboka mwazatikilaña Litolicha ya kusoneka munyikanda.
- Lezhaku atudizi ayedi-ayedi ahanjeki ha Litolicha ya kusoneka munyikanda.
- Tondakuhu amu kulonda enzi ku mbidi alumbululi hayuma yinawaniwu.

Mudimu

Sonekaku nakumwekesha wunsahu wutano walala mwazatikilaña Litolicha ya kusoneka munyikanda.

Chipimu chanzatilu chinakuhwelelewi

Mwazatikilaña Litolicha ya kusoneka munyikanda munazatikewi mwalala chakubula kuzhinoka.

- Ihulaku atudizi malwihu amboka haniwu muntu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku hampinji yinakutañawu nihakumanisha.
- Hakachi kanzhila yiwunatweshi kuzatisha kwesekelamu atudizi hadi; kuyinka mudimu wakuzata hadi mpinji yayilehi, nyidimu yakuzata nakuyimwekesha nakweseka kwakusoneka.

Zhakwila atudizi ha kutaña

- Kumwekesha mwazatikilaña Litilicha kukwashaku antu kwimika mushindu muyuma yamwekanaña yakukasumwisha yidi neyi (mazhika kanwa, kuhimpika kwa muluzwizu, kudiseluzhola...)
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashiku mwakutweshela kukañesha yuma yamwekanaña mukuhanda kwawantu chakukasumwisha.
- Lumbululaku mwamboka mwakuzatishila Litilicha ya kusoneka munyikanda muyatela kukukwashila kukañesha yuma yamwekanaña mukuhanda kwawantu chakukasumwisha.
- Lezhaku kadizi wumu hela ayedi alumbululi mwakuzatishila Litilicha kukwashaku kukañesha yuma yamwekanaña muchihandilu cha wantu munzhila yakukasumbwisha.
- Hitulukaku hamu nawatudizi nakulumbulula mwazatikilaña Litilicha ya kusoneka munyikanda nakukañesha nachu yuma yamwekanaña muchihandilu chawantu yakumbazumwisha.

Mudimu

Atudizi ayi mu mazavu nakwila yuma yidi neyi, yikulishi, nkumbu, chisela akwashiku kukañesha yamwekanaña mukuhanda kwawantu yakukasumwisha yidi neyi (kuhimpa cha muluzwizu, maseleka ni yakudiseluzhola).

Chipimu chanzatilu chinakukuhwelelewa;

Kuzatisha litilicha ya kusoneka mu nyikanda mukumanisha yuma yenzaña mukukasumwisha muchihadilu cha wantu anayimwekeshi mwawanina.

- Hakwila wumoni neyi atudizi anelukishi kuzatisha Litilicha ya kusoneka munyikanda mu kumanisha yuma yamwekanaña yakukasumwisha yezhaña mu kuhanda kwa wantu, yihuli atudizi malwihu amboka haniwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku hampiji yinakutañawu nihakumanisha.
- Hakachi kanzhila zhiwunatweshi kuzatisha kwesekelamu atudizi hadi, kuyinka mudimu wakuzata ha mpiji yayilehi, nyidimu ya kuzata na kuyimwekesha, kweseka kwa kusoneka (yiipa, tunyeñumwisha woño, malwihu amboka...).

Zhakwila atudizi ha kutaña; atudizi:

- Alumbululi nakashinshi mwazatikilaña Litilicha ya kusoneka munyikanda mukukasununa yitoñozhoka ya wantu.
- Azatishi yikuyuñulu yiyikwashiku kulumbulula nakashinshi mwazatikilaña Litilicha ya kusoneka mu nyikanda mukukasununa yitoñozhoka ya wantu.
- Alumbulululi mwaboka mwazatikilaña Litilicha ya kusoneka munyikanda ha kukasununa yitoñozhoka yawantu.
- Lezhaku atudizi ayi mumazavu nakuhanjeka mwazatikilaña Litilicha ya kusoneka mu nyikanda mu kukasununa yitoñozhoka yawantu.
- Atudizi ashimuni yuma yinahanjekiwu kufuma mu mazavu.
- Ntañishi hamu nawatudizi alumbululi nakashinshi mwazatikilaña Litilicha ya kusoneka mu nyikanda mu kukasununa yitoñozhoka ya wantu.

Mudimu

Sonekaku nakulumbulula nakashinshi mwakuzatishila Litilicha ya kusoneka mu nyikanda mukukasununa yitoñozhoka ya wantu.

Chipimu chazatilu chinakuhwelelewi.

Kuzatisha litilicha ya kusoneka mu nyikanda mukukasununa yitoñozhoka ya wantu munalumbululewi mwawanina.

- Hakwila wumoni neyi atudizi aneluki kuzatisha litilicha ya kusoneka mu nyikanda na kukasununa yitoñozhoka ya wantu, yihulu malwihu amboka haniwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku ha mpiji yina kutañawu niha kumanisha.
- Hakachi kanzhila zhiwunatweshi kuzatisha kwesekelamu atudizi hadi, kuyika mudimu wakuzata ha mpiji ya yilehi, nyidimu ya kuzata nakuyimwekesha, kweseka kwa kusoneka (yiipa, tunyeñumwisha woñu, na malwihu amboka...).

MUTU WANSAÑO: LITILICHA YAKUSHIMUNA NA KANWA

Kulumbulula

Zhidi muniwu mutu wansaño

Iwu mutuwansaño wunakushinshika ha litilicha ya kushimuna nakanwa, mumutu wansaño weniwu mudi nawa cheñi nyitu ya nsaño ya nyanya yidi neyi, chikunku hafumina zhishimwinu mukuhanda kwawantu (Yakushimuna mukanwa ni yakusoneka munyikanda) ñana nyichidi ya Litilicha ya kushimuna nakanwa.

Kwilukisha kwilayuma;

Atudizi:

- Ahanjiki nyidimu ya Litilicha muchihadilu chawantu.
- Awani mazu amaha.
- Alumbululi nhoshelu zhamboka.
- Atiyañanitiyañana wumu namukwawu.
- Adanukisha wumu namukwawu.

Kukoka yitoñozhoka yawa tudizi;

Lezhaku kadizi wumu atumbuli kamina kiyembaña hachidika chamukanda.

Mazu alema

- Wushona
- Yisela
- Chituñi
- Nkumbu
- Kulumbisha
- Tumina
- Yishimu
- Chiyulu
- Maana amaha
- Yiwumbeka-wumba
- Tuheka
- Chisemwa
- Yikuhwelelu
- Maana amuchituñilu
- Yizhila...

i. Mutu wansaño wanyanya;

Chikunku chanshimwinu yekala mu Litilicha mukuhanda kwawantu.

Kulumbulula.

Iwu mutu wansaño wanyanya 1 wunakushimuna ha chikunku cha nshimwinu ya litilicha nikulema kwa kuhanda kwawantu. Iwu mutu wansaño wukukwashaku atudizi kwiluka na kulemesha yuma yamboka-mboka yalema yekala mu Litilicha yinatweshi kuyikwashaku mukuhanda kwawu.

Kwilukisha kwila chuma;

Kuhanjeka nakashinshi nyidimu ya Litilicha muchihandilu chawantu

Yikuyuñulu

- Nyikanda
- Lapitopu
- Chisanzhi
- Kopiyuta
- Foni
- Makazini
- Nyikanda ya kamba nsaño

Yuma yalema yakulumbulula hakutaña

- Chikunku cha nyidimu ya Litilicha muchihandilu chawantu.
- Kulema kwanyidimu ya Litilicha muchihandilu cha wantu chezhima.
- Kuwaha kwanyidimu ya Litilicha muchihandilu cha wantu.

Zhakwila atudizi ha kutaña

- Kunjikaku nyidimu ya Litilicha yidi neyi tumina, yishimu, tuheka/twanu, nkumbu... mu chihandilu.
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashiku kulumbulula mwazatikilaña nyidimu ya Litilicha mu chihandilu chawu chezhima.
- Lumbululaku mwamboka mwalumbulukila nyidimu ya Litilicha muchihandilu chawantu.
- Lezhaku atudizi ayi nakuloñesha kamina kakusambilila nachu mwanta.

Mudimu

Sonekaku mwamboka mwalumbulukila nyidimu ya Litilicha muchihandilu chawantu.

Chipimu chanzatilu chinakuhwelelewi.

Yuma yekala mukachi ka Litilicha yinakunjikewi mwawanina

- Hakwila wumoni neyi atudizi aneluki yuma yekala mukachi ka Litilicha yinakunjikewi mwawanina , yihuli atudizi malwihu amboka haniwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku hampiji yinakutañawu ni hakumanisha.
- Hakachi kanzhila yiwunatweshi kwesekelamu atudizi hadi, kuyika mudimu wakuzata hampiji yayilehi, nyidimu yakuzata nakuyimwekesha, kweseka kwakusoneka (yiipa, tunyeñumwisha woño, malwihu amboka ni...)

Zhakwila atudizi hakutaña

- Ihulaku atudizi akeñakeñi yuma yamuchihandilu chetu yatukwashañaku kutulezha nyidimu ya Litilicha.
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashiku kukeñakeña yuma yakwashanaña kwilukisha nyidimu ya Litilicha muchihandilu cha wantu.
- Ihulaku mwamboka mwakukuñulwila yuma yamuchihandilu chawantu yakwashanaña kwilukisha nyidimu ya Litilicha.
- Atudizi ayi mumazavu akuñululi yuma yamuchihandilu chawantu yakwashanaña kwilukisha nyidimu ya Litilicha.
- Lezhaku atudizi alumbululi yuma yinawaniwu.
- Hitulukaku hamu nawa tudizi muyuma yinalumbululiwu.

Mudimu

Sonekalu yuma yitanu ya kwashanaña kwilukisha nyidimu ya Litilicha.

Chipimu cha nzatulu chinakuhwelelewi

Yuma yakwashanaña kwilukisha nyidimu ya Litilicha muchihandilu chawantu yinakuñwizhewi mwawanina.

- Hakwila wumoni neyi atudizi ana kuñululi yuma yamuchihandilu chawantu yakwashanaña kwilukisha nyidimu ya Litificha, yihuli atudizi malwihu haniwu mutu wansaño.
- Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku hampiji yinakutañawu nihakumanisha.
- Hakachi kanzhila yiwunatweshi kwesekelamu atudizi hadi, kuyinka mudimu wakuzata hampiji yayilehi, nyidimu yakuzata nakuyimwekesha, kweseka kwakusoneka (yiipa, tunyeñumwisha woño, malwihu amboka-mboka ni...).

Zhakwila atudizi hakutaña

Lumbululaku zhinzhila mwakwashenaña yiwumbeka mukulumbulwisha nyidimu ya Litificha.

- Zatifishaku yikuyuñulu yikukwashi kulumbulula mwakwashenaña yiwumbeka mukulumbulwisha nyidimu ya Litificha.
- Lumbululaku munzhila mwamboka mwakwashenaña yiwumbeka mukulumbulwisha nyidimu ya Litificha.
- Ihulaku atudizi alumbululi mwakwashenaña yiwumbeka mukulumbulwisha nyidimu ya Litificha.

Mudimu

Sonekaku yuma yitanu na kulumbulula mwakwashenaña yiwumbeka mukulumbulwisha nyidimu ya Litificha.

Chipimu chanzatilu chinakuhwelewi

Mwakwashenaña yiwumbeka mukulumbululwisha nyidimu ya Litificha munalumbululewi mwaloña.

- Hakwila wumoni neyi atudizi anelukishi mwakwashenaña yiwumbeka mukulumbulwisha nyidimu ya Litificha, yihuli atudizi malwihu amboka haniwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku hampiji yinakutañawu nihakumanisha.

- Hakachi kanzhila yiwunatweshi kuzatisha kwesekelamu hadi, kuyika mudimu wakuzata hampiji yayilehi, nyidimu yakuzata nakuyimwekesha, kweseka kwakusoneka (yiipa, tunyeñumwisha woñu, malwihu amboka ni...)

Zhakwila atudizi hakutaña

- Kukundamisha nyidimu ya litilicha (tumina, yishimu, tuheka ...) kumaana amuchihandilu chawantu (chiyulu, mwakuhwelela antu, kuzatisha maana amaha).
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwasha kukundamisha nyidimu ya Litilicha ku maana amuchihandilu chawantu.
- Lumbululaku mwamboka mwakundamishila nyidimu ya Litilicha ku maana amuchihandilu chawantu.
- Atudizi ayi mumazavu ahanjeki mwakukundamisha nyidimu ya Litilicha (tumina, yishimu, tuheka) kumaana muchihandilu chawantu.
- Hitulukaku hamu nawa tudizi hayuma yinakundamishuwu ya kunyidimu kunyidimu ya Litilicha mumaana amuchihandilu chawantu.

Mudimu

Sonekaku nakulumbulula yuuma yitanu mwakukundamishila nyidimu ya Litilicha muchihandilu chawantu.

Chipimu chanzatilu chinakuhwelelewi.

Nyidimu yezhima ya Litilicha (tumina, yishimu, tuheka...) yinakundameshewi kumaana amuchihandilu cha wantu.

- Hakwila wumoni neyi atudizi anelukishi nyidimu ya Litilicha mwakundameshewa ku maana amuchihandilu chawantu, yihuli atudizi malwihu amboka-amboka haniwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku hampiji yinakutañawu nihakukumisha.
- Hakachi kanzhila yiwu natweshi kwesekelamu atudizi hadi, kuyinka mudimu wakuzata ha mpiji yayilehi, nyidimu yakuzata na kuyimwekesha, kweseka kwakusoneka (yiipa, tunyeñumwisha woñu, malwihu amboka ni...).

ii. **Mutu wansaño wanyanya 2; Nyichidi ya Litilicha ya kushimuna nakanwa.**

Kulumbulula

Muniwu mutu wansaño wanyanya 2 wunakushinshika hanyichidi ya Litilicha ya kushimuna nakanwa. Iwu mutu wansaño wukukwasha atudizi kwiluka nyichidi ya Litilicha ya kushimuna nakanwa yidi neyi; tuheka, yishimu, tumina...

Kwilukisha kwila chuma

Kuhanjeka hanyichidi ya litilicha yakushimuna nakanwa.

Yikuyuñulu

- Ñoma
- Yisanzhi
- Tundimba
- Mpwita

Yuma yalema yakulumbulula ha kutañisha

Nyichidi ya Litilicha ya kushimuna nakanwa yekala ya yivulu;

- Tuheka/twanu
- Yishimu
- Tumina
- Nkumbu
- Yakushimununa

Zhakwila atudizi ha kutaña

- Atudizi awani nyichidi ya Litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashi kuwana nyichidi ya litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Lumbululaku mwakuwanina nyichidi ya Litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Atudizi ayi mu mazavu nakuhanjeka ha mwakuwanina nyichidi ya Litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Añimeni amu mazavu ashimuni yuma yinawaniwu.
- Hitulukaku hamu nawatudizi hayuma yinawaniwu.

Mudimu

Atudizi awani nakusoneka nyichidi yitanu ya Litilicha ya kushimuna nakanwa.

Chipimu chanzatilu chinakuhwelelewi.

Nyichidi ya Litilicha yakushimuna nakanwa yinawanewi mwashikila

- Hakwila wumoni neyi atudizi anelukishi nyichidi ya Litilicha ya kushimuna nakanwa, yihuli atudizi malwihu amboka haniwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku ha mpiji yinakutañawu nihakumanisha.
- Hakachi kazhila zhi wunatweshi kuzataisha kwesekelamu atudizi hadi, kuyinka mudimu wakuzata hampiji yayilehi, nyidimu yakuzata nakuyimwekesha, kweseka kwakusoneka, kuzatila mumazavu (yiipa, tunyeñumwisha woño, malwihu amboka...).

Zhakwila atudizi ha kutaña

- Ihulaku atudizi alumbululi nyichidi ya Litilicha yakushimuna nakanwa.
- Zatishaku yikuyuñulu yikukwashi kulumbulula nyichidi ya Litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Shimunaku mwalumbulukila nyichidi ya Litilicha ya kushimuna nakanwa.
- Ihulaku atudizi alumbululi nyichidi ya Litilicha yakushimuna nakanwa.
- Hitulukakumu hamu nawatudizi mu yuma yamboka-amboka yinashimuniwu.

Mudimu

Yilezhi atudizi asoneki yuma yitanu mwalumbulukila nyichidi ya Litilicha ya kushimuna nakanwa.

Chimpimu chanzatilu chinakuhwelelewi

Nyichidi ya Litilicha ya kushimuna nakanwa yinalumbululewi mwashikila.

- Hakwila wumoni neyi nyichidi ya Litilicha ya kushimuna nakanwa yinalumbululewi mwashikila, ihuli atudizi malwihu haniwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku ha mpiji yina kutañawu ni hakukumisha.

- Hakachi kazhila zhiwukuzatisha kwesekelamu atudizi hadi, kuyika mudimu wakuzata, nyidimu ya kuzata na kuyimwekesha, kweseka kwa kusoneka.

Zhakwila atudizi ha kutaña

- Tenaku yitalilu ya nyichidi ya Litalicha ya kushimuna nakanwa.
- Zatifshaku yikuyuñulu yikukwashi kutena yitalilu yanyichidi ya Litalicha ya kushimuna nakanwa.
- Atudizi ayi mu mazavu nakuhanjeka ha yitalilu ya nyichidi ya Litalicha ya kushimuna nakanwa yidi neyi; twanu, nkumbu, yishimu, tukasa madimi, tumina, nyikunyi, mukeña....
- Hitulukaku hamu nawa tudizi hayuma yanawaniwu.

Mudimu

Yilezi atudizi asoneki yitalilu yitanu nakamu yanyichidi ya Litalicha ya kushimuna nakanwa.

Chipimu chanzatilu chinakuhwelelewi.

Yitalilu yanyichidi ya Litalicha yakushimuna nakanwa yinateneewe moloka

- Hakwila womoni neyi atidizi anelukishi yitalilu yanyichidi ya Litalicha yakushimuna nakanwa. Yihuli atudizi malwihu amboka-amboka haniwu mutu wansaño. Anukaku neyi kweseka kweniku kunatweshi kwikalaku hampinji yinakutañawu ni hakumanisha.
- Hakachi kanzhila zhiwunatweshi kwesekelamu atudizi hadi, kuyinka mudimu wakuzata hampinji yayilehi, nyidimu yakuzata nakuyimwekesha, kweseka kwakusoneka (yiipa, tunyeñumwisha woño, malwihu amboka ni ...)

BIBLIOGRAPHY

Savan & Grehan (1986). **Readings in Poetry**. Kenneth Kaunda Foundation. Lusaka. Shell Educational Publishing.

- Ministry of Education (1977), **Zambian Languages Approved Orthography**, Zambia Educational Publishing House, LUSAKA.
- Ministry of Education (1995), **Chikuku Chandizilu mu Zambia, Mukanda Wantañishi Lunda 8**, Zambia Educational Publishing House, LUSAKA.
- Ministry of Education (1995), **Chikuku Chandizilu mu Zambia, Mukanda Wakadizi Lunda 8**, Zambia Educational Publishing House, LUSAKA.
- Glucksberg, S. (2001). **Understanding figurative language: From metaphor to idioms**. Oxford University Press. Keraf, G. (2009). *Diski dan Gaya Bahasa* Jakarta: PT. Gramedia Pustaka Utana
- Chanda VM (2002). **Introduction to the Study of Bantu Languages**. LAL 211 Batch 1. UNZA. Lusaka.
- Musonda B.L (2002). **Introduction to Literary Studies** LAL 221 Batch 1. UNZA. Lusaka
- Mbwayu, J (2003). **Introduction to the Study of Poetry and Drama** E122 Batch 1. UNZA, Lusaka.
- Ministry of Education (2013), **National Literacy Framework**, Zambia Educational Publishing House, Lusaka.
- Colston, H. L. (2015). **Using figurative language**. Cambridge University Press.
- Rasinski, T., Smith, M. C., & Zutell, J. (2017). **Go figure! Exploring figurative language, levels 2–4**.
- Vulchanova, M., Milburn, E., Vulchanov, V., & Baggio, G. (2019). Boon or burden? **The role of compositional meaning in figurative language processing and acquisition**. *Journal of Logic, Language and Information*, 28, 359–387. doi:10.1007/s10849-019-09282-7
- Ministry of Education (2023), **Zambia Educational Curriculum Framework**, Zambia Educational Publishing House, Lusaka.
- Ministry of Education (2024). **Literature in Zambian Languages Ordinary level Syllabus**. Curriculum Development Centre. Lusaka.